

Bescherming van stads- en dorpsgezichten

Van beeld naar inhoud¹

Frits Niemeijer

De Monumentenwet van 1961 gaf ruimte voor het van rijkswegen aanwijzen van beschermde stads- en dorpsgezichten, met als uitvloeisel de verplichting aan gemeenten door middel van bestemmingsplannen de cultuurhistorische waarden binnen de gezichten te beschermen. Deze waarden konden van verschillende aard zijn en de accenten die men hierin legde, zijn in de loop van vijftig jaar Monumentenwet verschoven. Er zijn zo'n 300 gezichten uit de periode tot ongeveer 1850 ingeschreven en hiernaast nog ongeveer 130 uit de hierop volgende eeuw. Dit laatste aantal groeit nog steeds en zal vermoedelijk uitkomen op ongeveer 170. De beschermde gezichten zijn sinds juli 2011 aangegeven op een desbetreffende kaartlaag van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Ook zijn via deze kaartlaag scans van de officiële achterliggende documenten te raadplegen.²

Deze bijdrage bevat een beknopt overzicht van de (voor)geschiedenis van de wet, waaruit geconcludeerd kan worden dat het zwaartepunt van het gezicht is verschoven van het beeld naar de inhoud. In het verlengde hiervan wordt kort ingegaan op de tegengestelde processen van toenemende detaillering bij de omschrijving van kenmerken en waarden van gezichten. Ook het terugtrekken van de centrale overheid in de betrokkenheid bij de concrete bescherming en de dreigende teloorgang van het instrument komen aan de orde.

Prelude

De interesse voor het stedenbouwkundig erfgoed, als een samenhangend stads- of dorpsbeeld van historische schoonheid, kwam in Nederland op vanaf omstreeks 1900. Een succes boekten D.C. Meijer en J. Veth in 1901 met hun pamflet 'Stedeschennis' tegen de demping van de Reguliersgracht in Amsterdam om er een tramlijn aan te leggen.³ Het bracht het net gestichte Genootschap Amstelodamum ertoe het behoud van het historisch stadsschoon als tweede doelstelling in de statuten op te nemen.⁴ In 1910 volgde, hoe terughoudend ook, een eerste aanzet voor de invoering van een omgevingsbescherming, en wel in het voorstel van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB) voor een wettelijke beschermingsregeling voor monumenten: 'Aan de gemeenten wordt de bevoegdheid verleend maatregelen te treffen tegen wijziging in de omgeving van geklasseerde onroerende zaken, welke voor deze nadeelig zijn' (artikel 8); met in de toelichting: 'Zoals wijzigingen in de omgeving van een gebouw

waaruit disharmonie in afmetingen of karakter voortvloeiden of die, net als opzichtige reclames, de esthetische waarde van dat gebouw aantasten.'⁵

Nog sterker kwam de in 1911 opgerichte Bond Heemschut onder aanvoering van Henri Polak op voor het behoud van het historisch stads- en landschapsschoon en het weren van beeldverstorende reclames.⁶ Ook de Vereniging Hendrick de Keyser (1918) had, blijkens haar doelstelling, oog voor de omgeving bij het behoud van oude gebouwen 'die of op zichzelf architectonische betekenis hebben, of een integrerend deel van een schoon of sprekend stadsdeel uitmaken of waaraan historische herinneringen verbonden zijn.'⁷ Naast deze organisaties en initiatieven tot behoud van bestaand erfgoed, ontstonden ook instellingen die zich toededen op bewaking van de kwaliteit van nieuwe bebouwing en van de 'welstand' in relatie tot de (historische) omgeving, zoals de schoonheidscommissies in Amsterdam, Laren en elders.⁸

Aandacht voor de (historische) ruimte en de inrichting daarvan bleef niet beperkt tot steden en villadorpen. Ook op het platteland was er korte tijd later aandacht voor samenhangende beelden. In 1928 werd het Instituut Stad en Landschap (S&L) opgericht in Rotterdam met het doel goede bouw- en stedenbouwkundige beginselen te verbreiden in de kleine gemeenten in Zuid-Holland in reactie op 'het hand over hand toenemen van het verval van oude schoonheid'. Eén van de betrokkenen van het eerste uur was architect-stedenbouwkundige Kees van Traa, van wie tijdens de oorlog een artikel verscheen over 'het dorpsbeeld in Zuid-Holland' in een – mede vanwege het tijdsgewricht – veel gelezen bundel over het mooie Nederland. Hierin kwamen kenschetsen en kaartjes voor van diverse dorpstypen en hun historisch karakter. Van Traa vond het zeker te betreuren dat een oud gebouw werd verminkt of gesloopt, 'doch veel erger is het misschien, wanneer het straatbeeld verloren gaat, hetzij door veranderingen in profiel of beloop (hetgeen helaas vaak bij verbetering van wegen plaats heeft) door wijziging van het karakter daarvan (verandering van woongebouwen in winkels of bedrijfsgebouwen) of op andere manier.' Verder merkte hij op dat voor toekomstige bescherming medewerking van de gemeentebesturen nodig was, iets wat in de jaren tachtig werd bevestigd.⁹ Van Traa stelde tot slot: 'Niet alleen het straatbeeld, maar het gehele dorpskarakter dient in het oog gehouden te worden, wil men bij de ontwikkeling inderdaad doelbewust leiden tot nieuwe

schoonheid en het oude doeltreffend beschermen.¹⁰ Hier werd een lans gebroken voor aandacht voor karakter, in plaats van voor geveltjes.

Tijdens de oorlog waren monumentenzorg en planologie herhaaldelijk onderwerp van overleg tussen de Duitse bezetter en Nederlandse instanties, maar er waren ook diverse meningsverschillen. Enerzijds zorgde de Nazi-ideologie voor een negatieve connotatie voor de al voor de oorlog geuite wens historische stadsbeelden te behouden.¹¹ Anderzijds hadden de oorlogsverwoestingen en de met het herstel gepaard gaande veranderingen geleid tot een breder gedragen inzicht dat zowel individuele monumenten als grotere stedenbouwkundige ensembles wettelijke bescherming verdienden.¹² De in 1947 opgerichte Rijksdienst voor de Monumentenzorg (als opvolger van het desbetreffende Rijksbureau) behoorde echter niet tot de eerste voorvechters, zij het dat in de persoon van J. Stappers wel een (cartografische) aanzet werd gegeven voor stedenbouwkundige bemoeienissen van de dienst. Zo is er in de tweede helft van de jaren vijftig onder meer sturing bij herstel en herstructurering van plaatsen als Veere, Buren en Thorn.¹³

Toen het begrip 'stads- en dorpsgezicht' in het midden van de jaren vijftig in het eerste ontwerp van een monumentenwet was opgenomen, was het als concept dus al lang daarvoor doordacht en op beperkte schaal doorleefd.¹⁴ De modernisering ging echter voort en de roep om bescherming van grotere stedenbouwkundige gehelen eveneens. Zo schreef kunstenaar-actievoerder Geurt Brinkgreve in 1960: 'Uitgangspunt is de omstandigheid dat de karakteristieke schoonheid der oude stadskernen in Nederland niet [...] op een beperkt aantal grote monumenten berust, maar op de harmonie tussen het stedenbouwkundig patroon en het ritme der bebouwing zoals deze in de 17de en 18de eeuw tot stand kwam. Nu de moderne architectuur in schaal, openheid, kleur, materiaalgebruik en constructiewijzen steeds verder van de traditionele bouwwijze [...] gaat afwijken, krijgt hetgeen aan oude huizen is overgebleven een onmisbare functie, zowel ter omlijsting van de grotere monumenten als voor de handhaving van de karakteristieke stadsbeelden.'¹⁵ Wanneer sommige auteurs beweren dat de artikelen betreffende bescherming van stads- en dorpsgezichten te elfder ure in de wet van 1961 zijn opgenomen, dan hebben zij zowel de voorgeschiedenis als de praktijk over het hoofd gezien.¹⁶

Met name in Zeeland was men toen al begonnen met herstel van monumenten en constructie van historisch ogende stadsbeelden, bijvoorbeeld bij de wederopbouw van Middelburg.¹⁷ In het geval van Middelburg is daarbij doelbewust gekozen voor herstel waarin ook de 'verbetering' van de plattegrond en van de functionaliteit een grote rol speelde: de ringvormige plattegrond, het gesloten stadsbeeld en de schaal vormden het uitgangspunt, maar er moest ook ruimte komen voor het (markt)verkeer en voor toeristen – naast gunstige uitvalswegen. Het resultaat omvatte onder meer het verdwijnen van een kaarsrechte as door het centrum, die werd opgevolgd door een meer gebogen en geknikt hoofdnetwerk en de bijna halvering van het totaal aantal huiskavels. Bovendien vonden ingrepen plaats in het karakter van de bebouwing zelf, die aangepast kon worden aan behoefte en gewenst beeld.¹⁸ Ondanks deze toch zeer ingrijpende wijzi-

gingen is het gehele centrum van Middelburg in 1985 aangewezen als beschermd stadsgezicht. De sporen van oorlogsschade en wederopbouw laten zich echter zowel in de toelichting als in de bijbehorende kaart overduidelijk herkennen, waarbij de gerelateerde kenmerken – zo'n tien jaar voordat ze de vijftigjarengrens hadden bereikt – als waarden werden erkend.¹⁹ Van een andere orde was een aanzienlijk eerdere aanwijzing in Zeeuws-Vlaanderen. De kort na de oorlog uitgevoerde restauratie van de kerktoren en de veertien huisjes rond het plein in het zwaar beschadigde stadje Sint Anna ter Muiden was tevens bedoeld als een herstel van een pre-industriële kleine kern die 'nu weer een gaaf beeld heeft van een dorp vóór de industriële revolutie'.²⁰ Deze 'eerste proeve van een volledige restauratie van een dorpsbeeld' mondde reeds in 1967 uit in een van de eerste wettelijk beschermde gezichten.²¹ Kortom: stads- en dorpsgezichten *avant la lettre* werden soms al vóór de inwerkingtreding van de desbetreffende wetgeving, dan wel voordat aan alle wettelijke vereisten was voldaan, van (nationaal) belang geacht.

De eerste wettelijke bescherming

Bij de invoering van de eerste Monumentenwet in 1961 werd het volgende bepaald: 'Deze wet verstaat onder: [...] stads- en dorpsgezichten: groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen, en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel.'²² De karakteristiek is breed opgezet, maar niet uitputtend. Opmerkelijk is dat de opsomming van groepen van onroerende zaken begint met bomen. En juist deze bomen, of meer algemeen de beplantingen binnen gezichten hadden jarenlang gezorgd voor discussie in de Tweede Kamer. Sommige afgevaardigden waren tegen elke opname van groen, omdat het geen permanent karakter zou bezitten, terwijl andere er onvermoeibare voorvechters van waren en bleven. De eerstverantwoordelijke minister J. Cals, die groen niet in het wetsontwerp van 27 september 1955 had genoemd, en later staatssecretaris Y. Scholten, gingen uiteindelijk akkoord, waarna dit artikel eind 1960 als eerste door de Tweede Kamer kwam. De wet werd op 20 juli 1961 in het Staatsblad afgedrukt. Volgens de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp was het niet de bedoeling beschermde gezichten 'te bevriezen' in de toestand waarin ze zich bevonden, maar dat wenselijke of noodzakelijke veranderingen zodanig zouden plaatsvinden dat het aspect ('het aanzicht' dus) geen of zo weinig mogelijk schade leed. Ook gaven wetsontwerp en toelichting aan dat beoogd werd de gemeenten te verplichten voorschriften ter bescherming uit te vaardigen.²³ Staatssecretaris Scholten sprak in dit verband over 'medeverantwoordelijkheid'.²⁴

Na de aanvaarding van de Monumentenwet duurde het nog vier jaar totdat in 1965 het eerste beschermde gezicht werd aangewezen. Dit betrof de kern Heenvliet op het eiland Voorne-Putten, in oorsprong een middeleeuws stadje met deels gesloten gevelwanden en afzonderlijke, vooral achttiende- en negentiende-eeuwse panden rondom en nabij een marktplein. Het zuidwestelijk deel

De kern van Heenvliet en de contour van het beschermde gebied. Zuidwestelijk van de kern de ruïne en het verkamerte buffergebied. Rechtsboven de niet beschermde Vissersdijk, met ertegenover 'confronterende' jonge bebouwing (Google Earth, met kaartlaag RCE)

van het beschermde gebied wordt nog steeds gekenmerkt door opgaande beplanting en besloten groene 'kamers'. Hier bevindt zich tevens de ruïne van kasteel Ravesteyn.²⁵

Ten westen en ten noorden liggen naoorlogse woonwijken, die een groen karakter hebben en die visueel op een 'veilige afstand' zijn ingepast.²⁶ Voor het overige werd Heenvliet omgeven door een vrijwel onbebouwd buitengebied, zodat de beschermde kern voor een redelijk groot deel over een bufferzone beschikte, terwijl binnen de kern het risico van grote dynamiek beperkt was en er op grond hiervan gemakkelijk met het nieuwe instrument geëxperimenteerd kon worden. Precies die verscheidenheid en de ruimtelijke dynamiek vanwege nieuwe bebouwingsbehoeften laten het dilemma zien waarmee vele andere gemeenten – zowel steden als dorpen – en daarmee ook het rijk in de volgende jaren zouden gaan worstelen: de begrenzing van het te beschermen gebied. Tot hoe ver kon de planologische bescherming gaan?

Begrenzingsdilemma's

De wettelijke bescherming vereiste dat de omvang van het desbetreffende 'gezicht' door middel van een bolletjeslijn werd aangeduid op een gewaarmerkte kaart. De afbakening van het te beschermen gebied was in de praktijk vaak problematisch en leverde dilemma's op voor in- of uitsluiting. Zelfs bij een gaaf bewaarde vestingstad als Naarden was het de vraag hoe nauw of ruim de grens voorbij de vestinggordel gelegd moest worden om ook het historische beeld van de onbebouwde schootvelden zoveel mogelijk te bewaren.²⁷ Aanvankelijk werden de grenzen nogal strak getrokken om de historische kernen – zoals bij het Binnenhof in Den Haag, waar aan de rand torenhoge ministeriegebouwen verrezen – maar allengs werden ruimere gebieden beschermd om zodoende over een betere 'buffer' tegen ongewenste ontwikkelingen, zoals hoogbouw of infrastructuur, te beschikken.

Een nauwe begrenzing zou onbedoeld kunnen leiden tot ongewenste ontwikkelingen buiten de beschermde zone, waardoor

het (beoogde) effect van de bescherming ten dele teniet zou worden gedaan. Dit verschijnsel trad op bij een aantal vroeg ingeschreven dorpsgezichten. Het Drentse brinkdorp Vries is hiervan een voorbeeld: daar vonden toepassing van schreeuwerige reclame-uitingen en contrasterende verjonging in en aan de randen van het beschermde gebied nog vele jaren na de aanwijzing in 1967 plaats, waardoor de dorpsbebouwing en de dorpsstructuur grotendeels zijn komen los te staan van het bijbehorend omringend platteland.²⁸ En dat terwijl het landschap rond het dorp een icoon van geslaagde ruilverkavelingen wordt genoemd, omdat het typerende van het cultuurhistorische waardevolle landschap bewaard bleef. De stemming tussen voor- en tegenstanders vond plaats in 1966; de ruilverkaveling liet de dorpskernen ongemeoid.²⁹ Niet voor niets wordt juist aan dit zwakke punt in het zogenoemde Groene Dorpenplan bijzondere aandacht besteed.³⁰

Ook een ruime omkadering kan echter risico's met zich meebrengen. Dit kan betekenen dat een monumentaal hart enigszins geïsoleerd raakt te midden van een afstervende ring of van een juist uiterst dynamisch weefsel: dan is er sprake van een overgangszone, die als een buffer fungeert. Dit geldt bijvoorbeeld voor Sittard (1972). De monumentale kern is omsloten door een eveneens binnen het beschermd gebied gelegen, tamelijk jong winkeldomein (omgeving Tempelplein) en een 'laagwaardige rommelzone' (omgeving Paardestraat). Het hart van de stad (rond het Kerkplein en de Markt) maakt echter, zelfs op een markttag, een vrijwel uitgestorven indruk.³¹

Een derde begrenzingsprobleem doet zich voor wanneer de te beschermen kern of lineaire nederzetting als een bijna levenloze ziel in de lege ruimte komt te liggen door belemmering van bestaande of ontbreken van hedendaagse functies en het (te) sterke accent op het historische stads- of dorpsbeeld. Zo is het Drentse brinkdorp Orvelte met zijn boerderijen synoniem geworden voor de conserverende bescherming en ligt vooral het Gelderse Bronkhorst idyllisch in een groene, beschermde zone, als een museumstadje. In de zomer, als de terrasjes open zijn, leeft het plaatsje, maar buiten het seizoen valt er behoudens een enkele trouwerij of receptie weinig of niets te beleven. De vorm en de oorspronkelijke functie hebben hier weinig meer gemeen. Hier komt bij dat de ene eigenaar na de andere van de voortdurend door toeristen begluurde 'stadsboerderijen', nu vooral horeca, galerieën en dergelijke, zijn pand te koop zet. Voor gewone burgers en boeren valt er het jaar rond eigenlijk nauwelijks te leven en te werken en vooral hierdoor is er nauwelijks sprake van een gemeenschap om het 'gezicht' te onderhouden.³² Wie er nog 'boert', heeft grote moeite de toeristen van het erf te houden, die wellicht een museale opstelling verwachten.

In Heenvliet was er echter een combinatie van de drie typen begrenzing zichtbaar: die met een buffer, die met een open zone en een met een (te) nauwe insnoering. De laatste heeft tot gevolg gehad dat een in 1965 niet mee beschermd, typisch negentiende-eeuws dorpsbeeld aan de Vissersdijk scherp is gaan contrasteren met nieuwbouw aan de overzijde. Een status van beschermd gezicht betekende dan ook niet altijd dat er iets te winnen viel voor de bewoners. Door nét buiten de boot te vallen, kon je van de regen in de drup raken; nattevingerwerk kon fnuikend zijn.

Het stadje Bronkhorst ligt te midden van een beschermd open agrarisch gebied. Bij zomerse omstandigheden is het een geliefde bestemming voor dagjesmensen (Frits Niemeijer)

Verbreiding

Enkele jaren na de inwerkingtreding van de wet van 1961 kwam er kritiek. De Monumentenwet, die spreekt van ‘gezichten’, zou te nadrukkelijk ‘het beeld’ als uitgangspunt hebben en zo leiden tot een eenzijdige, visuele benadering. Met name de stedenbouwkundige structuur en de functies van de reeds beschermde en nog te beschermen gebieden kwamen te weinig aan bod, aldus diverse critici. Zeker als het ging om de te maken beschermende bestemmingsplannen, die immers niet alleen historische bebouwing, maar ook ruimtelijke structuren en gebruik moesten helpen vastleggen en sturen. Het geluid van de nieuwe inzichten klonk niet alleen buiten, maar ook binnen de RDMZ.³³ Zo stelde de dienst in 1982 expliciet dat bescherming door middel van bestemmingsplannen behalve op grond van het hoofdoel (behoud van historische waarden) ook realiseerbaar moest zijn voor wat betreft herstel van de bebouwing ‘en van de overige structurerende elementen’. Hiernaast werd als een nieuw doel genoemd ‘behoud en herstel van functies, aansluitend op de historische ontwikkeling’.³⁴

Vanaf ongeveer 1980 veranderden de toelichtingen bij de aanwijzingsbesluiten mede op grond van deze nieuwe inzichten ingrijpend van karakter. Allereerst nam de omvang van de toelichtingen toe, zodat meer recht kon worden gedaan aan nog herkenbare lijnen in de historische ontwikkeling van functies van de beschreven kernen en bovendien ook aan eventuele aanknopingspunten voor de toekomst. Tevens werd meer gebruik gemaakt van beeld- en kaartmateriaal om structuren en functies te visualiseren. De aanwijzing van de oude binnenstad van Delft (1978), destijds na intensief overleg met de gemeente tot stand gekomen, getuigt als een van de eerste van de nieuwe aanpak. In de toelichting is al een aanzet te vinden voor toekomstige omgang met het als beschermd gezicht aangewezen gebied: ‘In de duidelijke sanerings- en reconstructiegebieden zou volstaan kunnen worden met het zoveel als mogelijk handhaven van het historische stramien van de stad, met behoud van de aangesloten

De lokale bevolking van Bronkhorst heeft genoeg van het ongenode bezoek, zoals blijkt uit borden bij boerderijen aan de rand van het stadje (Frits Niemeijer)

gevelwanden langs de bestaande grachten en een hoogte van nieuw te stichten bebouwing, die is afgestemd op het “plafond” van de als een stedenbouwkundig monument aan te duiden oudste stadskern.³⁵ Deze aanzet markeert een koerswijziging van de RDMZ, die verder doorzette bij de Herinventarisatie van de nog, of niet meer, aan te wijzen ‘gezichten’. De hierin opgestelde selectiecriteria konden elk voor zich, of samen, leiden tot een negatief besluit over een voorstel tot aanwijzing. Hierbij speelde beoordeling van de kwaliteit van de (openbare) ruimte of de bebouwing een belangrijke rol. Ook was functieverlies een gegronde reden voor afwijzen, onder andere indien sprake was van een ‘decorsituatie, bijvoorbeeld een naar de vorm nog gaaf boerendorp, waar de agrarische functie nagenoeg door wonen of ander gebruik is verdrongen [...]’.³⁶ Duidelijker kon afstand nemen van ‘het beeld’ als uitgangspunt niet verwoord worden.

De toelichting en de kaarten bij het beschermde gezicht van Dordrecht laten de nieuwe werkwijze en de uitgangspunten helder zien. Hierin zijn onder meer de rooilijnen en (niet) monumentale kenmerken schematisch op kaart weergegeven en zijn ook stedelijke groeiprofielen opgenomen. De binnenstad is in juli 1988 als beschermd gezicht ingeschreven, hoewel uit kaarten en tekst blijkt dat toen al forse bressen waren geslagen in het historische centrum in het kader van de stadsvernieuwing.³⁷ De omgang met de openbare ruimte was ook na de aanwijzing niet optimaal – eufemistisch gezegd, er had met meer terughoudendheid te werk kunnen worden gegaan. De gaten zijn in de laatste twee decennia weliswaar opgevuld, maar daarbij is ‘achter de schermen’ weinig rekening gehouden met de historische context: schaal, vormgeving noch structuur sluiten aan bij het overgeleverde weefsel van deze fraaie haven- en handelsstad. Vooral het Statenplein en omgeving zijn ingrijpend van aanzien veranderd. Elke vrees voor een figuurlijke glazen stolp over het beschermd stadsgezicht was ongegrond. Maar in letterlijke zin lijkt dat hier overigens wel het geval: er schittert alom spiegelglas en roestvrij staal, met een transparante koepel over het winkelcentrum de Drievriendenhof. Vóór de schermen, of beter in

Het oude stadsgezicht van Zutphen met woningen op de voormalige stadswallen contrasteert scherp met de vier- en vijfde eeuwse bebouwing op een bastion aan de overzijde van de stadssingel. Het bastion maakt deel uit van het beschermde stadsgezicht Coehoornsingel-Deventerweg, aangewezen 15 september 2011 (KNOB)

het historisch havenkwartier en zelfs langs de beide doorgaande (winkel)assen – de Voorstraat en de Wijnstraat en verlengden – is het Dordtse stadsbeeld met zorg omringd bewaard gebleven, inclusief bruggen en deels tot het historische plaveisel van kasseien aan toe. Het beschermde stadsgezicht van Dordrecht vormt een nog maar ten dele afgepeld geheim, een parel binnen min of meer concentrische halve cirkels die een karakteristieke overstadstructuur verraden.³⁸ Een ander voorbeeld waarbij de structuur een bijzondere rol speelde is Borsele dat, anders dan Dordrecht, amper (rijks)monumentale bebouwing kent, maar dat vanwege een wel heel bijzondere, geometrische plattegrond als beschermd gezicht werd erkend. Toch werd een belangrijk aspect hierbij genegeerd, namelijk de weloverwogen, markante situering binnen een grootschaliger geometrisch patroon.³⁹ Ook hier is intussen gebleken dat het vaststellen van grenzen geen nattevingerwerk had mogen zijn.

Decentralisatie en accentverschuiving

Het toeval wil dat in hetzelfde jaar waarin het stadsgezicht Dordrecht werd aangewezen, ook de nieuwe Monumentenwet 1988 werd uitgevaardigd. Deze wet was het sluitstuk van een al langer lopende discussie over bestuurlijke decentralisatie. Bovendien werd bij nieuwe aanwijzingen het accent verlegd van de oudere naar de jongere (steden)bouwkunst, namelijk uit de periode 1850-1940. Volgens de Algemene bepalingen van de nieuwe wet werden stads- en dorpsgezichten voortaan als volgt omschreven: '[...] groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden' (artikel 1f). Blijkens de parlementaire behandeling konden de termen 'gezicht' en 'beeld' in de oude wet aanleiding geven tot de interpretatie dat het louter om visuele schoonheid zou gaan. Dit wilde de wetgevers met de nieuwe begripsomschrijving ondervangen, maar het inhoudelijke aspect zoals de oude wet dat gaf, was intussen zo ingeburgerd, dat het

overeind bleef.⁴⁰ De wet eist dat de betrokken gemeenten een beschermend bestemmingsplan opstellen en dit was één van de redenen waarom naast de minister van Cultuur, ook die van Volkshuisvesting de aanwijzingsbesluiten ondertekende.⁴¹

De nieuwe begripsomschrijving was, meer dan onder de oude wet, ook goed toepasbaar bij de selectie van 'jonge gezichten', zoals villaparken, tuinwijken en fabriekscomplexen buiten de pre-industriële kernen. Juist dergelijke jongere stedenbouw wordt immers gekenmerkt door de sterke 'onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang' van de elementen waarvan de wet spreekt. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw zijn er grootschalige en voor die tijd kenmerkende woonwijken en stedenbouwkundige structuren uit de grond gestampt – om maar te zwijgen van bedrijvencomplexen en aanverwante uitbreidingen. Vlak voordat de nieuwe wet in werking trad, was het rijk in 1987 begonnen met een projectmatige, systematische aanpak van inventarisatie en selectie van het omvangrijke 'jongere erfgoed' in Nederland door middel van het Monumenten Inventarisatie project (MIP), het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP). Voor het eerst werden bouwkunst, stedenbouw en landschap in onderlinge samenhang verkend en gewaardeerd.⁴² Het decentraal uitgevoerde drietrapsproject ging vergezeld van een aantal instructieboeken, waarmee meest jonge academici (kunst- en architectuurhistorici, historici, historisch-geografen, stedenbouwkundigen) het land doorkruisten.⁴³ Eén van de meest intrigerende opmerkingen in een van die instructieboeken is deze: 'De grote omvang van het ruimtelijk gegeven van ná 1850 maakt het waarschijnlijk dat het behoud van delen daarvan zonder bijzondere regels in het normale maatschappelijke proces bereikt kan worden.'⁴⁴ Werd er toen nog uitgegegaan van een zeer beperkt beschermingsregime voor de periode 1850-1940? Hoe het zij: na een aantal jaren hadden de MIP-ers een oogst van 165.000 jongere monumenten en circa 650 'gebieden met bijzondere waarden' binnengehaald.⁴⁵ Uit deze laatste is bij het MSP een preselectie gemaakt voor mogelijke aanwijzing als beschermd gezicht. De voorstellen zijn vervolgens 'gewogen' door de Commissie Bescherming en Ontwikkeling (Commissie Wevers, in het leven geroepen in 1994) en uiteindelijk zijn er ongeveer 180 van voorgedragen voor rijksbescherming. Een aantal gemeenten had echter dusdanige bezwaren dat enkele voordrachten afvielen, zoals de door negentiende-eeuwse bouwkunst beheerste dorpskern van Zwammerdam en het boerderijlint Aarlanderveen in het Groene Hart, beide gemeente Alphen aan den Rijn, en vermoedelijk ook de Bildtdijken in Friesland. Uiteindelijk bleven ruim 160 in procedure te brengen gezichten over.⁴⁶

Bij de totstandkoming van de voorstellen voor gezichtsbescherming deed zich een merkwaardige complicatie voor, waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag voelbaar zijn. Van de MSP-teams werden voorzeten voor de inhoudelijke toelichting (motiveringen) verwacht, gebaseerd op het schema dat de RDMZ aanreikte.⁴⁷ Hiernaast was het procedureel de bedoeling dat gemeenten en provincies zich zouden buigen over de planologische aspecten. De *Handleiding* zegt hierover onder meer: 'De uitkomsten van deze adviesronde [namelijk de provinciale] worden gevraagd bij de boven beschreven gemeentelijke aanwij-

zings-adviezen, die tesamen de MSP-resultaten vormen wat betreft de jongere stedenbouw.' De Commissie Wevers boog zich tijdens het MSP-traject tot 2000 voornamelijk over de inhoudelijke (namelijk zowel de kunsthistorische als de stedenbouwkundige) aspecten, maar stelde achteraf vast dat bij vele toelichtingen functionele aspecten en maatschappelijke ontwikkelingen onderbelicht waren gebleven en dat deze hierdoor te weinig aanknopingspunten boden voor het door de wetgever beoogde rechtsgevolg.⁴⁸ Maar wordt hiermee dan achteraf opgemerkt dat tientallen jonge academici te weinig hebben voldaan aan eisen die vooraf niet helder waren en die tijdens het af te leggen traject door anderen werden genegeerd of die toen op zijn minst weinig aandacht kregen? Ofwel, hebben de MSP-ers nu de spreekwoordelijke zwartepiet toespeeld gekregen, terwijl toenmalige gemeentelijke en provinciale beleidsmakers, maar vooral hun (en ook de nationale) bestuurders, op dit punt steken lieten vallen? Want dat is wat het eindadvies van de Commissie Wevers suggereert als er staat: '[...] feit is evenwel dat de betrokkenheid, deelname en inzet van VROM gedurende het MSP-traject sterk is afgenomen.' En even verderop: 'Klaarblijkelijk staat het maatschappelijk belang van de aanwijzing de bestuurders niet meer helder voor ogen.'⁴⁹ Laten we het er maar op houden dat wisselingen van de wacht en politieke wind in dezen voor onevenwichtigheden zorgden, die het gemakkelijkst in de schoenen van de 'anonieme' MSP-ers te schuiven waren.

Ondanks deze fundamentele kritiek van de Commissie Wevers zijn intussen veruit de meeste via het MSP voorgedragen gezichten beschermd en zijn zowel jonge dorpen als stedenbouwkundige structuren bij en van bestaande kernen ingeschreven. In de laatste vier jaar zijn onder andere aan de lijst toegevoegd zulke sterk verschillende gezichten als de mijnkolonie Lauradorp (gemeente Landgraaf), de veenkolonie Tusschendielen (gemeente Veendam), de lange ontginningsdorpen Frederiksoord-Wilhelminaoord (gemeente Westerveld) en de stedelijke uitbreidingswijk Leiden, Zuidelijke Schil.⁵⁰ Kort voor het gereed komen van deze bijdrage volgde onder meer het gebied Coehoorsingel-Deventerweg in de gemeente Zutphen.⁵¹

De bijbehorende toelichtingen zijn vergelijkbaar met die van de jaren negentig en het begin van de eenentwintigste eeuw en het lijkt erop dat de opmerkingen van de Commissie Wevers tot op heden nog niet tot aanpassing hebben geleid. De desbetreffende gemeenten, noch andere overheden en eventuele belanghebbenden hebben (later) aanvullingen of wijzigingen van betekenis aangedragen en het ambtelijk en bestuurlijk overleg liet in de toelichtingen dan ook weinig of geen sporen na: vaak dateren zij intussen al van jaren her en kunnen zij hierdoor reeds door de realiteit zijn achterhaald op het moment van publicatie. Dat is zeker geen nieuw verschijnsel want ook in de jaren negentig liep de inschrijving soms achter bij de toestand in het veld. Een voorbeeld hiervan is het Friese terpdorp Pingjum, waarvan de terp zelf al vóór de inschrijving in 1991 vrijwel geheel aan het zicht was onttrokken door bebouwing uit de jaren vijftig, zestig, maar ook van eind jaren tachtig.⁵²

Binnen het hierboven genoemde, recentelijk beschermde gebied in Zutphen vormen de ingrepen een veel grotere aantasting van het bestaande beeld. Op een voormalig bastion, dat eerder al

De centrale, groene rechthoekige structuur van Borssele wordt omgeven door weinig monumentale bebouwing. De structuur dateert uit de vroege zeventiende eeuw; een groot deel van de bebouwing van ver daarna (Frits Niemeijer)

werd gekenmerkt door grootschalige, maar gelukkig niet al te hoog opgaande bouw uit de jaren tachtig, verrees vrijwel tegelijkertijd met de aanwijzing een disproportionele, vier en ook vijf bouwlagen hoge, extra invulling van het terrein, die zowel het bestaande, als het nieuwe beschermde gezicht geweld aandoet. Een glazen stolp over het bastion was niet nodig en ook niet haalbaar, maar dit is wel het andere uiterste. Sterker, het bastion is hiermee voor generaties 'onneeembaar' geworden en Zutphen heeft zichzelf dus zeker geen dienst bewezen. De kleine provinciestad met het beroemde IJselfront heeft aan de landzijde een lelijke wrat gekregen in de vorm van een bouwwerk dat weinig intrinsieke kwaliteit uitstraalt. De grenzen van de in de Memorie van Toelichting bij de eerste monumentenwet genoemde gemeentelijke medeverantwoordelijkheid en de toen beoogde beschermende bestemmingsplannen worden hier wel dicht genaderd.

Belvedere en MoMo

Voortgaande en permanente ontwikkeling is overigens als zodanig geen echt probleem bij de bescherming van 'stads- en dorpsgezichten'. Niet alleen verwees de naam van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling hier al naar, maar ook het in diezelfde jaren negentig opgekomen adagium 'behoud door ontwikkeling' duidt hierop. 'Behoud door ontwikkeling' is vrijwel geheel vereenzelvigd met uitvoering van beleid op grond van het project Belvedere, dat tal van cultuurinitiatieven opriep en ondersteunde op grond van de gelijknamige nota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening.⁵³ De bijlage van de Nota Belvedere geeft voorbeelden van ontwikkelingsmogelijkheden voor beschermde stads- en dorpsgezichten, waarbij het aansluiten bij bestaande initiatieven en het inspelen op bestaande ontwikkelingen de boventoon voeren.⁵⁴ Het Belvedereproject liep eind 2009 af, maar heeft in zijn tienjarige looptijd belangrijke impulsen en voorbeelden gegeven voor onder meer cultuurhisto-

Een van de laatste aan te wijzen beschermde gezichten is het werelderfgoed 'Schokland en omgeving'. Het gaat hierbij om het voormalige Zuiderzee eiland met zijn haventje en om een deel van het omringend Noordoostpolderlandschap met circa dertig boerderijen uit de wederopbouwperiode (Frits Niemeijer)

risch bewuste omgang met (beschermde) stads- en dorpsgezichten. Dat Zutphen daarin een andere weg heeft bewandeld, betekent niet dat dergelijk afwijken usance was. Integendeel: in diverse gemeenten is gebruik gemaakt van de geboden handreikingen voor inrichting en herbestemming. Een goed voorbeeld is het 'Pact van Duivenvoorde', waarin de gemeenten Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg de handen ineensloegen met als doel gezamenlijk aan de inrichting en kwaliteit van het buitengebied te werken. Dit buitengebied bestaat voor een belangrijk deel uit het uitgestrekte beschermde dorpsgezicht dat wordt gevormd door de zogenoemde Landgoederenzone.⁵⁵ Ook werd in het kader van Belvedere onderzoek gedaan naar betere benutting van het instrument stads- en dorpsgezicht.⁵⁶ In 2008 was er, mede in het kader van Belvedere, een themamiddag waar van verschillende zijden kritiek op het toen 47 jaar oude instrument stads- en dorpsgezicht werd geuit, ook aan het adres van de RCE, wegens vermeende verdere 'decentraliseringswensen'. Een reactie hierop vanuit de hoek van de RCE omvatte onder meer de volgende zinsnede: 'Een systeem kan werken mits overheden hun verantwoordelijkheden nemen.' Dit is een oud adagium – ten tijde van de eerste monumentenwet nog onder de noemer 'medeverantwoordelijkheid van de gemeenten' – dat kennelijk nog steeds opgeld doet.⁵⁷

Vrijwel tegelijk met de afronding van het project Belvedere in 2009, kwam toenmalig minister Plasterk (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) met de zogenoemde *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (MoMo), waarin het instrument Beschermd Stads- en Dorpsgezicht voor de toekomst ter discussie werd gesteld. MoMo zegt het als volgt: 'Naarmate het belang van de cultuurhistorie zwaarder meeweegt in de bestemmingsplannen, neemt de noodzaak van het aanwijzen van beschermde stads- en dorpsgezichten op grond van de Monumentenwet 1988 af. [...] Bestaande gezichten behouden overigens gewoon hun titel, en ook hun huidige faciliteiten, omdat uit evaluaties is gebleken dat

de titel positieve effecten heeft voor het betreffende gezicht.'⁵⁸ Zo leerde onderzoek onder meer dat bewoners en overheden trots zijn op het beschermde gezicht en daardoor zorgvuldiger omgaan met de aanwezige cultuurhistorische waarden.⁵⁹ Door dit gunstige effect van decentralisering te negeren kan intussen al onbedoeld de bijl aan de wortel van het beschermde gezicht zijn gelegd en hoewel de tweede zin aangeeft dat bestaande gezichten hun titel zullen behouden, is er mijns inziens alle reden aan te nemen dat het 'gezicht' dan zijn langste tijd kan hebben gehad als beschermingsinstrument. Het gezicht is dan immers al gauw iets wat nog dateert uit een juridisch verleden dat als dode letter of op den duur zelfs als ballast kan worden ervaren. Dit ook omdat er van rijkswege nauwelijks enige (financiële) prikkel tegenover staat – en een relatief recente handreiking hierin amper bekend is – ligt versloffing op de loer.⁶⁰ Planologische bescherming, zoals MoMo propageert, zou dan een alternatief kunnen bieden, bijvoorbeeld in de vorm van het zogenoemde Maastrichts Planologisch Erfgoedregime (MPE). Dit regime, dat als PER© werd ontwikkeld door bureau Res nova⁶¹, is gebaseerd op een integrale cultuurhistorische onderzoekssystematiek, waarin onder meer het bodemarchief, de (historische) bouwkunst en de bouwhistorie, de beeldkwaliteit, de stedenbouwkundige structuur en (cultuur)landschapselementen aan bod komen. De cumulatieve kenmerken en/of waarden hiervan geven betekenis aan 'het beheer en de sturing' en dus, op een vooraf mogelijk meer inzichtelijke wijze, aan 'behoud door ontwikkeling'.⁶² Een alternatief via de Wet ruimtelijke ordening (Wro, 2008) en de ruimte van een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) betekent dat cultuurhistorie een veel minder prominente rol zal spelen in het beschermingsregime, en dat vooraf doelen worden gesteld en plannen niet achteraf wordt getoetst. Maar is het nodig hiervoor het beschermd gezicht als zodanig tot 'verleden tijd' te verklaren? Of is wellicht opwaardering van het concept haalbaar, zodanig dat dezelfde vlag voortaan een ruimere lading kan gaan dekken? Kortom: kan het beschermde gezicht in plaats van afgebouwd, niet beter gerevitaliseerd worden om zo burger en bestuurder betrokken te houden bij dit ingeburgerde begrip? Terugziend kan worden gezegd dat het beschermd stads- en dorpsgezicht in vijftig jaar is geëvolueerd van een instrument dat gericht was op het bewaren van het beeld, naar een instrument voor bescherming van 'beeld + structuur + functie', en dat is zeker winst. Of de Abraham voor het beschermd gezicht de opmaat is voor een eeuwfeest zal in de nabije toekomst duidelijk worden.

Noten

- 1 Bij de totstandkoming van deze bijdrage is gebruik gemaakt van suggesties en adviezen van prof. dr. Marieke C. Kuipers, waarvoor ik haar bij dezen dank zeg. Ook dank aan Johan Opdebeeck voor zijn fototechnische assistentie.
- 2 Het aantal van 170 is inclusief enkele 'oudere gezichten'. www.cultureelerfgoed.nl/landschap/landschappen-in-nederland/rce-stads-en-dorpsgezichtenkaartlaag

- ³ D.C. Meijer en J. Veth, *Stedeschennis*, Amsterdam 1901; V. van Rossem, *Stedeschennis*, oratie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2010, 5; R. de Jong, 'Stad, dorp, wijk als een beschermd gezicht', in: J.J.M. Beenakker, F.H. Horsten e.a. (red.), *Landschap in ruimte en tijd, Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Guus J. Borger [...]*, Amsterdam 2007, 169.
- ⁴ www.amstelodamum.nl
- ⁵ 'Verslag der commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming' [Commissie De Stuers], 15 februari 1910, in: Overdruk uit: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* [3e jrg. 2e serie (1910)], 1-12.
- ⁶ W. Heijbroek (red.), *Het Gelijk van Heemschut, Een eeuw inzet voor erfgoedbescherming*, Zwolle 2011.
- ⁷ Vergelijk: A.W. Weissman, 'Recht op schoonheid', *De Gids* 77 (1913), 131 e.v.; *ENSIE, IX* (1950), 307. Het citaat is ontleend aan de *ENSIE*. Of met integrerend wellicht geïntegreerd of integraal wordt bedoeld, is niet zeker.
- ⁸ Vergelijk: E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam [1939] (1989), 94, 97 e.v. Er wordt expliciet verwezen naar gemeentelijke verordeningen waarin als monumentaal belang wordt genoemd: 'betekenis voor het stadsgezicht en bijzondere aard of ligging'; www.irenebuurt.nl/welstandsnotazuideramstelconcept300409.pdf; Commissie voor Welstand en Monumenten Amsterdam, *De Schoonheid van Amsterdam, 111 jaar welstandsadvisering 1898-1940*, 1 (2009), 2, 14, 33 e.v. De eerste gemeentelijke schoonheidscommissie is al in 1898 opgericht in Amsterdam. Het mandaat was beperkt. Deze commissie is in 1911 gevolgd door de Commissie voor het Stadsschoon van Amsterdam. Deze tweede commissie had als doelstelling behoud van het stadsschoon en opmerkelijke gebouwen, en voorkomen dat vervangende nieuwbouw storend werkt op de omgeving; *ENSIE, IX* (1950), 307. De eerste welstandsbeperking is van 1912: Laren, N.H. Zie hiervoor ook: M. Beek, *Het aanzien waard? Geschiedenis van de welstandszorg in Nederland*, Deventer 1985, 26-28.
- ⁹ W. Derksen, M. Gonggrijp-Van Mourik, R.A.F. Smook en Th.H.M. de Beer, *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid: een analyse van de bescherming van stads- en dorpsgezichten*, Deventer 1983, 143: 'Voor zover aangewezen gezichten in de afgelopen 15 jaar beter zijn behouden, wordt dat verklaard door de positievere houding van het desbetreffende gemeentebestuur.'
- ¹⁰ C. van Traa, 'Het dorpsbeeld in Zuid-Holland', in: M.D. Ozinga (red.), *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid [...]*, Amsterdam 1942, 256-257.
- ¹¹ In dit verband kan worden gewezen op een in Nederland niet of nauwelijks bekende en ook slechts weinig gerealiseerde Nazidoelstelling, namelijk de zogenoemde 'Entschandelung'. Dit hield zoveel in als 'Arisierung' van de bouwkunst door het wegnemen (d.w.z. slopen) of wijzigen van onwelgevallige (negentiende- en twintigste-eeuwse) elementen, zodat een 'historisch correct' stads- of dorpsbeeld zou ontstaan. 'Im Nationalsozialismus wurde der Begriff der "Entschandelung" geprägt. Er bedeutete die architektonische und städtebauliche Bereinigung von Altstädten sowohl vom historischen Dekor des 19. Jhs. wie auch von Bauformen der Neuen Sachlichkeit und wurde als denkmalpflegerische Maßnahme verstanden', www.baufachinformation.de/zeitschriftenartikel.jsp?z=2008099020979; Recensie van Birte Pusback, *Stadt als Heimat. Die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Keulen 2006, arthist.net/reviews/160. De Duitse Heimatschutz, Arisierung, Fremdkörper – en bij ons volkskunde, heemkunde en zelfs de naam Bond Heemschut – hebben hierdoor lange tijd in een (al dan niet terecht) verdacht licht gestaan. De associatie met 'Blut und Boden' was nooit ver weg. Vergelijk: J.J. Voskuils romancyclus *Het Bureau*.
- ¹² Zie: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam, 1995; H.T. Siraa, *Een miljoen woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, 's-Gravenhage 1989.
- ¹³ P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*, Zwolle/Zeist 1997, 168-170.
- ¹⁴ Ontwerp van wet op 27 september 1955 (Zitting 1955-1956; TK 4115).
- ¹⁵ G. Brinkgreve, 'Monumentenzorg', in: *Winkler Prins Encyclopaedie*, Supplement 1960, 485-486.
- ¹⁶ Bijvoorbeeld: C.P.F. van Aalst, 'Monumentenzorg en ruimtelijke ordening; is de aanwijzing van een beschermd gezicht zinvol?', *Monumenten* (1986) 11/12, 4.
- ¹⁷ Zie: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd; De wederopbouw van Middelburg*, Rotterdam 1988.
- ¹⁸ M. Steenhuis, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007, 308-312, 318-319.
- ¹⁹ Toelichting [bij de aanwijzing van] *Middelburg [als beschermd stads/dorpsgezicht]*, (19 augustus 1985), 12-18.
- ²⁰ Brinkgreve (noot 15), 486. Sint Anna ter Muiden lijkt een dorp, maar heeft stadsrechten uit de middeleeuwen.
- ²¹ *Toelichting [...] Sint Anna ter Muiden [...]*, (7 september 1967).
- ²² *Monumentenwet* [1961], artikel 1e. Artikel 1f voegt hier aan toe: 'beschermd stads- en dorpsgezichten: stads- en dorpsgezichten, welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers'. De artikelen 20 en 21 betreffen de hiervoor verantwoordelijken en de aanwijzings- en inschrijvingsprocedures.
- ²³ Zitting 1955-1956; TK 4115, MvT. 3, 8. Later zou in dit verband worden gezegd dat er geen glazen stolp over de gezichten geplaatst zal worden. Zie: P. Meurs, 'Beschermd stads- en dorpsgezichten. Vijftig jaar erfgoed en ruimte: van reconstructie tot stadsvernieuwing', in: College van Rijksadviseurs, *Toekomst beschermd gezicht? Stads- en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap*, 's-Gravenhage 2011, 22.
- ²⁴ Zitting 1955-1956; TK 4115, 29-11-1960, 2412. Bij de inwerkingtreding van de Monumentenwet (1961) werd in het aan de Woningwet toegevoegde artikel 43a bepaald dat de gemeenten de voorzieningen treffen ter bescherming van de stads- en dorpsgezichten. Dit viel onder verantwoordelijkheid van de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid.
- ²⁵ *Toelichting [...] Heemliet [...]*, (13 augustus 1965).
- ²⁶ Beelden van Google Earth en Bing.
- ²⁷ *Toelichting [...] Naarden [...]*, (10 maart 1986).
- ²⁸ *Toelichting [...] Vries [...]*, (12 juli 1967).
- ²⁹ www.harrydevroome.nl/harry.htm
- ³⁰ P. van Wijk, *Groene Dorpenplan Gemeente Tynaarlo, Deel C: Vries*, Tynaarlo 2010, met name 10 e.v.

- ³¹ *Toelichting [...] Geleen [...]*, (17 mei 1972); Google Earth; Cyclo-media (2002-2010).
- ³² *Toelichting [...] Bronkhorst [...]*, (24 juni 1971). Er zijn 38 als rijksmonumenten ingeschreven objecten op een totaal aantal panden dat niet eens veel hoger ligt, nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_rijksmonumenten_in_Bronkhorst. In november 2011 stonden er hiervan minimaal zeven te koop, terwijl er een net was verkocht, www.funda.nl/koop/bronkhorst/.
- ³³ Voor een *overview* is dankbaar gebruik gemaakt van: F. Altenburg, "Wij zeggen altijd dat bescherming geen bevrozing is." *Over het oogmerk van en de omgang met beschermde stads- en dorpsgezichten. Een bundeling van citaten uit ruim 45 jaar literatuur over dit onderwerp.*' versie 3 december 2001 [Typoscript, waarin passages uit talrijke relevante publicaties], m.n. 15-50.
- ³⁴ *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten* [Nota RDMZ, Tweede uitgave], 's-Gravenhage 1982: 9, 12, 14 en i.h.b. 50.
- ³⁵ *Toelichting [...] Delft [...]*, (11 september 1978), 4.
- ³⁶ *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten* (noot 34), 19-21. De beoordeelde nederzettingkenmerken waren: nederzettingstype, structuur, bebouwing, 'andere kenmerken van structuur en bebouwing', functionele aspecten, totaalbeeld (dit laatste als een soort totaalbeoordeling).
- ³⁷ *Toelichting [...] Dordrecht [...]*, (28 juli 1988), 11, 12, bijlage 3.
- ³⁸ De 'negentiende-eeuwse schil van Dordrecht' wacht al jaren op aanwijzing als beschermd gezicht. Juist in december 2011 is de politiek-bestuurlijke discussie erover weer opgelaaid. Vergelijk: www.pvdadordrecht.nl/index.asp?menu_id=&cid=756: 'De een vindt het een veel te slap middel en de ander veel te strak. Daar moet meer informatie over komen. Daarom wil de PvdA een discussie over de (on)mogelijkheden van het "Beschermd Stadsgezicht".'
- ³⁹ *Toelichting [...] Borsselle [...]*, (12 maart 1985).
- ⁴⁰ *Monumentenwet 1988*, [ed. Schuurman en Jordens 52, 1997], 8, 11, 12.
- ⁴¹ *Monumentenwet 1988*, Art. 36. De verantwoordelijke departementen waren OCW (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) en VROM (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu). Het laatste is in 2010 opgegaan in de nieuwe ministeries Economie, Landbouw en Innovatie (ELI) en Infrastructuur en Milieu (IM).
- ⁴² M.C. Kuipers, 'Een weerbarstig onderzoeksveld ontgonnen', in: Y. Attema e.a. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd, Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Jaarboek Monumentenzorg 1994*, Zwolle/Zeist 1994, 8-20.
- ⁴³ De eerste waren *Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940)*, Zeist/'s-Gravenhage 1987, en *Stedenbouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)*, Zeist/'s-Gravenhage 1987. Hierin werd voor wat betreft stedenbouw onder meer ingegaan op bebouwingsstructuren en typologische aspecten.
- ⁴⁴ *Stedenbouwkundige ontwikkelingen (1850-1940)* (noot 43), 86.
- ⁴⁵ P. Nijhof, 'Het MIP: omzien in bewondering', in: Attema 1994 (noot 42), 21-33.
- ⁴⁶ A. van der Valk en J.-P. Corten, *Een functie voor het verleden; Slotdocument van het project Bescherming & Bestemming*, Wageningen 2006, 8; J. Wevers, *Tijd & ruimte; Eindadvies van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling [...]*, Amersfoort 2007, 15, 23.
- ⁴⁷ Zie: *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedenbouw en Bouwkunst (1850-1940)*, Zeist 1991, 23, 32. Het ging hierbij om: I. Cultuurhistorische waarden; II. Historisch-ruimtelijke of Stedenbouwkundige waarden; III. Situationele waarden; IV. Gaafheid/Herkenbaarheid; V. Zeldzaamheid. Deze zijn elk in twee of meer sub criteria verdeeld.
- ⁴⁸ Wevers 2007 (noot 46), 14-15.
- ⁴⁹ Wevers 2007 (noot 46), 15 e.v.
- ⁵⁰ *Toelichting [...] Tusschendiepen [...]*, (26 oktober 2007); *Toelichting [...] Lauradorp [...]*, (15 februari 2008); *Toelichting [...] Frederiksoord-Wilhelminaoord [...]*, (6 november 2009); *Toelichting [...] Leiden, Zuidelijke Schil [...]*, (13 april 2011).
- ⁵¹ *Toelichting [...] Zutphen Coehoornsingel-Deventerweg [...]*, (15 september 2011).
- ⁵² *Toelichting [...] Pingjum [...]*, (29 september 1991). Op het moment van aanwijzing was de aanblik vanuit het zuiden, ter plaatse van de Alde Haven, al niet meer onbelemmerd.
- ⁵³ Zie de desbetreffende beleidsnota en de brief aan de Tweede Kamer van 2 juli 1999.
- ⁵⁴ *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Bijlage: Gebieden*, 's-Gravenhage 1999.
- ⁵⁵ Zie: www.belvedere.nu/page.php?section=07&pID=8&mID=4&nID=478
- ⁵⁶ Zie: Tj. de Boer en A. Mol, *Actieprogramma Ruimte en Cultuur. Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008*. 's-Gravenhage 2005, 47.
- ⁵⁷ *Themamiddag 'De grenzen van het beschermd stadsgezicht'. Verslag presentaties en discussies*, 18 juni 2008, [...] Utrecht, 23. [www.flexusawc.nl]
- ⁵⁸ *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo)*, 's-Gravenhage 2009, 14; www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief%20momo.pdf, 9.
- ⁵⁹ Onderzoeksrapport NRF: *Investeren in Monumenten 2010*, Hoevelaken 2010, 36.
- ⁶⁰ *Investeren in Monumenten 2010* (noot 59), 44. Er bestaan sinds een aantal jaar negen provinciale, laagrentende Cultuurfondshypotheeken die kunnen worden ingezet bij (particuliere) restauraties binnen beschermde gezichten.
- ⁶¹ Zie: www.res-nova.nl/RN_nieuwsbrief/nieuwsbrief_PER_oktober_09.htm
- ⁶² *Beleidsbrief MoMo 2009* (noot 58), 35; www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief%20momo.pdf, 23. Het toeval wil dat één van de laatste aan te wijzen beschermde gezichten dat van de werelderfgoed-site 'Schokland en omgeving' zal zijn, vanwege een combinatie van archeologische (dus het bodemarchief) en cultuurlandschappelijke (uit de wederopbouwperiode) waarden een bijzonder bepaald gezicht.